

Mõni ääremärkus lüsioloogiale

Mait Raun

Linnart Mälli budoloogilise panuse hulka kuulub budistliku õpetuse kõrvutamine Lääne arstiteaduses tuntud lüsioloogilise protsessiga, sellekohane artikkel leidub ka *Ida mõtteloo leksikonis*.¹ Teisalt on selle kontseptsiooni väärtust kahtluse alla seatud.²

L. Mälli tähelepaneku järgi on meeleplekkidest (*cittakleśa*'d) vabanemine arstimist meenutav lüsioloogiline protsess, millel on kolm astet: algtase, tee (tervisele), lõpptase.³ Algsest tasemest (subjekti ebatäiuslikust meeleolust) minnakse kõrgemale, meeleandmete sünteesimine paraneb, haigest saab terve, toimub progress, saabub *nirvāna*.

Tegu on seega triaadiga, kus algtaset ja lõpptaset seob omavahel kokku funktsionaalne seos — tee.

Piltlikult vaadatuna püritakse vertikaalselt üles, kõrgemate meeleseisundite poole, niiviisi võib lüsioloogilist triaadi nimetada vertikaalseks.

¹Linnart Mäll, Märt Läänemets, Teet Toome. *Ida mõtteloo leksikon: Lõuna-, Ida- ja Sise-Aasia*. Tartu: Tartu ülikooli orientalistikakeskus, 2006, lk 114.

²Andres Herkel: „Kui etteheiteid otsida, siis [- -] Hoomasin seda eriti selgelt, kui näpp sattus märksõnale “lüsioloogia”. Tegemist on tuletisega kreeka keelest, mis teaduse metaterminina peaks tähistama “vabanemisõpetust”, aga minu teada on mõistet kasutatud vaid ühes Mälli teadusartiklis. Selle esitamine leksikonis eeldanuks kindlasti kas viidet või, veel parem, eesti keelde ümberpanekut. Olgu siis pigem “vabanemisõpetus”, sest milleks jännata võõrterminiga, mis pole laia kandepinda omandanud.” Vt A. Herkel. Meie oma maailmatase. — Eesti Ekspress, 26. 04. 2007.

³Linnart Mäll. Ühest võimalikust lähenemisest *sūnyavāda* mõistmisele. Linnart Mäll. Nulli ja lõpmatuse kohal. (Eesti mõttelugu 21.) Tartu: Ilmamaa, 1998, lk 302–311.

Lähemal vaatlusel asi sellega siiski ei piirdu. Kui nihutada rõhuasetus analüütiliseks, siis osutub algtase omakorda triaadiks, koosnedes aktuaalsest märgist, näiteks “hea”, vastasmärgist, näiteks “mittehea”, ja nende omavahelisest seosest, mis erinevalt eelmise triaadi omast on samatasemeline, piltlikult võttes horisontaalne. Seesugune triaad avaldub ka kõige muu juures, millele keskendub tähelepanu. Näiteks saab nii kirjeldada lüsioloogilise protsessi lüüsid, iga vahepealset “meele olu”.

Siit saab teha kaks järeldust.

Esiteks, lüsioloogia skeemis on põimunud korraka kaks triaadi, üks neist sünteetilise, teine analüütilise rõhuasetusega. Või siis duaadi vastasmärkide omavahelise paigutuse järgi vertikaalne ja horisontaalne.

Teiseks, lüsioloogia skeem on tendentslik. Süntees on skeemis selgelt eelistatud analüüsile ning vertikaalne triaad võrsub horisontaalsest triaadist ja ületab või pigem lämmatab selle.

Lüsioloogia skeemi on seega kätketud horisontaali ja vertikaali dualism, mis on vertikaalikeskne (tendentslik) ja mille tendentsiks on (paradoksaalne) dualismi ületamine. Või siis analüüsi ja sünteesi dualism, mille tendents on sünteetiline ja sihiks sünteetiline tervik, lüsioloogilise skeemi terminoloogias “tervis”.

Siin peitub nii lüsioloogia skeemi ühekülgsus kui ka väärtus. Tendentslikuna tugineb see paratamatult millelegi meelevaldsele ega saa olla tõene. Kuid väärtusi genereerida, märgilisi avaldise esitada, üldse midagi märgata saabki üksnes tänu tendentsile. Hästitoimivad teoreetilised alused ja praktilised juhtnöörid tuginevad just tendentsist tingitud väärtuslikkusele, ka budismi omad. Küsimus ei ole seega tões, vaid selles, kas ja kuivõrd on lüsioloogia skeem väärtuslik.

Caturāryasatyāni

Kui budismi õpetusraam “neli õilsat tõde” (*caturāryasatyāni*) suhestada lüsioloogilise triaadiga, siis ilmneb, et kolm esimest aluspostulaati — 1) kõik olemasolev on ahistus (*duḥkha*, kannatus); 2) ahistus on põhjus; 3) ahistust saab ületada — käsitlevad skeemi esimest komponenti, algtaset, eksistentsi (meele olu).

Rangelt võttes teeb seda täielikult siiski vaid esimene, staatilisim, kuna teised kaks häälestavad juba muudatusele, algtaseme ületamisele.

Neljas postulaat “ahistuse ületamiseks on olemas tee” postuleerib muutmisprotsessi, olles seejuures lüsioloogilise triaadi teine lüli — tee.

Kui esimene postulaat on algtase ja neljas postuleerib lüsioloogilist tervenemist, siis misjaoks on esitatud teine ja kolmas? Need on häälestavad, suunda näitavad, vektoriaalsed postulaadid, mille kaudu esitatakse õpetuslik tõdemus, et meelega fluktuatsioonid saab ületada (kolmas aluspostulaat) ning seega ei ole meelega fluktuatsiooninähtus täiesti korratu ja juhuslik, vaid allub seaduspärasustele (teine aluspostulaat, et meelega on põhjus).

Lüsioloogilise triaadi kolmandat komponenti — lõpptaset (ahistuse ületamist) — budismi aluspostulaatides küll eeldatakse, kuid ei kirjeldata.

Lüsioloogia skeem on seega budismi aluspostulaatidega heas kooskõlas: vertikaalsus, ülenemine, pürg kõrgemale tasemele on budismi jaoks olemuslikult oluline ja mõistetav, muidu see õpetus ei suudakski toimida. Huvi võib aga pakkuda ka küsimus, kuidas suhestuvad budismi postulaadid horisontaalse triaadiga, mis iseloomustab iga konkreetset meelega-märki?

Budismi esimene aluspostulaat on horisontaalse triaadiga kergesti kokkuviidav: “(kõik olemasolev on) ahistus” on meelega-märk, mille aktuaalne külg on “ahistus” ja varjatud kõik-muu on “mitteahistus”. Iga üksik meelega-olu on tervenemise algtase ning seda saab kirjeldada horisontaalse triaadina.

Teine ja kolmas postulaat on horisontaalse triaadiga seotud sel kombel, et kolmas osutab võimalusele horisontaalses triaadis muudatust läbi viia — seose kvaliteeti muuta (“ahistust saab ületada”), teine postulaat aga nendib, mispärast selline võimalus olemas on (“ahistus on põhjus”).

Nimelt kui leidub rohkem kui üks meelega-märk — meelega fluktuatsioonide tõttu see nii ka paratamatult on —, kujuneb subjekti meelega-olude jada (märgist märki). See jada ei pruugi tingimata olla täiusele suunatud lüsioloogiline tee, kuid iga muutus näeb välja nii, et meelega-olust (aktuaalsest positsioonist) heidetakse vektor väljapoole ja sellele järgneb ümberkolimine teise meelega-olude (teise positsiooni). Seesugust operatsiooni aga meelega-olude enese piires või ka selle lahtikirjutatud variandi, horisontaalse triaadi piires kirjeldada ei õnnestu ning läheb vaja “laiendit” (mida pakuvadki teine ja kolmas postulaat).

Kvaliteedile viitav neljas postulaat, mis on oluline lüsioloogilises triaadis (osutades, mil määral või kui kaugele on subjekt oma teel edenenud), asub loogiliselt võttes väljaspool horisontaalset triaadi.

Niisiis, horisontaalse triaadi keskmeks on esimene postulaat ja vertikaalse triaadi keskmeks neljas postulaat. Teine ja kolmas postulaat on kummalgi juhul justkui “pöörajad” vertikaalselt horisontaalsele tasandile või vastupidi — omalaadsed tehnilised vahelülid, mis aitavad kirjeldada muutust, arengut, muundumisi, aga ka triaadi elemente.

Sääraste “pöörajate” rolliks on ka positiivsete kirjelduste andmine negatsioonide ja paradokside asemel.

Võib öelda, et just tänu sellele, et vertikaalne (lüsioloogiline) ja horisontaalne triaad kuuluvad kokku, on budismi kõik neli postulaati omavahel seotud.

Vertikaalset triaadi ei saa pidada päris vertikaalseks, kuna selles eristatud sünteetiline seos on analüüsi sugemetega. Triaadi komponenti “algtase” ei saa kirjeldada üksikmargina, seda horisontaalseks triaadiks lahutamata. Lüsioloogilise protsessi (tee) kõik teelülid on kirjeldatavad horisontaalsete triaadidena. Samuti on igal säärasel triaadil analüütilisi sugemeid, kuna iga eristatud märk on paratamatult seotud analüüsiga.

Samamoodi võime algtaset küll kirjeldada horisontaalse triaadina, kuid puhthorisontaalset triaadi ei olegi olemas — aktuaalse märgi ja kõige-muu vaheline seos ei ole selles ainult horisontaalne, staatiliselt ühetasapinnaline, vaid alati leidub ka muutumise võimalus. Õigemini, see on lausa printsipiiks. Meeleolud muutuvad sünteesiseose muutumise teel. Praktilise meelearjutuse puhul on teoreetiliselt nii, et kui meeoleolu-märgi osastismärki — üldistatult duaadi “ahistus-mitteahistus” — sünteetiline seos on nõrk, siis domineerib “ahistus”, kui aga tugev, siis “ahistus-mitteahistus” põimuvad ja põimumise astme võrra ahistus ületatakse. Nagu näha, on esimene pigem horisontaalne, teine pigem vertikaalne lähenemine ning kogu skeem on paigutatud tendentslikult vertikaalsesse keskkonda, mis võimaldab genereerida väärtusi. Igal horisontaalsel triaadil (kui sellel on muutuvus) on niiviisi alati siirded vertikaalsest triaadist, sünteesi annab vertikaalse triaadi osalus.

Kui nüüd põimida mõlemad triaadid omavahel duaadiks, siis õpetus ise on selle duaadi ääremärkide (horisontaal ja vertikaal) funktsionaalne

seos — kesktee; samas võib sedagi võtta meeleolu-märgina “õpetus”. Nii-suguses rollis asub budismi põhimõiste *dharma*.

Saṃsāra

Lüsioloogiline skeem, kus ahistus ja mitteahistus, meeleplekkidest (*citta-kleśa*'d) muserdatud *saṃsāra*-meel ja puhas *nirvāṇa*-meel paiknevad eri tasemeil, on lähemal vaatlusel üpris tasakaalustamatu duaad. Selle üks osapool — *saṃsāra* — kannab kogu positsioonilist raskust, kõik omadused ja märgid on seotud sellega, seevastu teine pool — *nirvāṇa* — on pelgalt negatsioon: omadusteta, märgitu.

Kui väita, et kõik mittekirgastunud seisundid kuuluvad *saṃsāra* tasemele ning vaid lõpptase on sellest erinev (*nirvāṇa*), siis paiknevad lüsioloogia prisma kaudu vaadatuna kõik neli budismi aluspostulaati *saṃsāra* raames, kuna neljaski on alles tee, mitte lõpptase; *nirvāṇa* puudub.

Samast tüvest pärineb ka paradoksaalne kujutelm, et kui subjekt keskendab tähelepanu *nirvāṇa*'le, on tal ikka *saṃsāra*-seisund, kui ta aga ei keskendu millelegi, siis *nirvāṇa*-seisund.

Budismi õpetus on seega kõige täiega *saṃsāra*, rääkigu see kuitahes selgelt *nirvāṇa*'st.

See on mõistagi ainult formaalloogiline järeldus, mitte enam. Kuid on ilmne, et lüsioloogiliselt vaadates osutub *saṃsāra* mitmetähenduslikuks ja asub korraka mitmes positsioonis, olles nii algtase (märk “ahistus”) kui ka kõik arenguprotsessiga seonduv, üldse kõik vahemikus ahistus-mitteahistus.

Ent kui väita vastu, et eelmainitud mitmetähenduslikkus puudub, siis seesuguse väite aluseks on tõdemus, et algtase paikneb allpool madalaimat sünteesitaset ning seega ei saa *saṃsāra*-algtaset, “ahistus”, lüsioloogilise protsessi esimest lüli olla iseseisvalt üldse olemas. Algtase on praktikas teostumatu teoreetiline meeleseisund, midagi mittesubjektset, mis ei haaku reaalsusega, näiteks triaadiks jagunematu ja kõigest muust isoleeritud märk, monaad, aatom, Kanti “asi iseeneses”. See seisund konstrueeritakse lüsioloogilises protsessis sees olles (teel) tagantjärele — viibides algtasemelt ülalpool dünaamilises keskkonnas ehk siis asudes selle *saṃsāra* tasemel, mis on tee.

Dhyāna

Ideaaljuhul tuleks füsioloogiline protsess muidugi üles ehitada ainult kahele tasandile ja nendevahelisele seosele (tee, *caryā*), ilma vahepealsete järkudeta, kuid sel juhul oleks võimatu kirjeldada muutust, mis selle protsessi käigus toimub. Oleks vaid kaksikjaotus “ahistus-mitteahistus”, lülid 0 ja 1 või vastupidi, kahendsüsteem.

Kui ka oletada, et teed mööda minnes kaovad positsioonid ja märgid, siis see tee algab ikkagi märkides ja positsioonides (algtase) ning kadumine toimub etapiviisiliselt, järk-järgult, mitte korraga. Järgud on aga meeles seisundid (*dhyāna*’d).

Teisisõnu, isegi kui kõrgeim tase — tee lõpptase — peakski olema märgitu või sõnastamatu või absoluutne negatsioon, siis sellest allpool asuvad ikkagi märgilised ja sõnastatavad tasemed, mida nimetatakse meeles seisundideks. Juba ka märksõna “kõrgeim” peegeldab, et seisundeid eeldatakse olevat rohkem kui kaks: kõrgeim ja teised vertikaalselt sellest allpool.

Põhimõtteliselt saaks meeles seisundite hulka pidada ka lõputuks, kuna meel liigub oma teel lõputult seisundist seisundisse ning ükski ei korda päriselt teist. Kuid sel juhul oleks “meeles seisundi” näol tegu üksnes termini “meeleolu” epigooniga. Erinevalt meelest on meeles seisundi puhul olemusliku tähtsusega hierarhiaprintsiip, et kõrgema taseme tulemus ületab madalamat (ning hõlmab seda). Kvantiteedid koonduvad-ülenevad kvaliteediks ning mida kõrgem on sünteesitase, siis seda põimunumalt, integreeritumalt.

Meeles seisund ei ole niisiis konkreetne meelesolu, vaid teoreetiline konstruktsioon, mis tähistab sünteesitaset — ehk siis seda nivood, millel meel sünteesib meelesandmeid. Sünteesitasemetest moodustub vertikaalne tee. Seejuures on tee ise küll vertikaalne (või pigem hierarhiline), kuid iga hierarhiatasand selles, iga meeles seisund on käsitatav horisontaalse triaadina, tasapinnana. Need tasapinnad on füsioloogilise protsessi etapid.

Meeles seisundi teoreetilisel konstruktil leidub ka otsene praktiline väärtus. Praktikas hästitoimivas õpetuses ei ole meelesolude sünteesitasemete hierarhiline järjestus juhuslikult välja mõõdetud, pigem võib spekuloida, et meeles seisundite liigitusel leidub inimapsüühikas universaalne algupära. Kui absoluutset tõde ei olegi, siis sünteesitaseme piires käibivad mingil määral ühetaolised reeglid ning tänu sellele saab anda tervistavaid meeles-

harjatusjuhiseid, mis toimivad eri subjektidele sarnaselt. Näiteks budismis eristatakse nelja põhilist meeleseisundit. Kuigi nelja meeleseisundi eristamine keset meeleolude ookeani näib meelevaldne, esineb seda silmapaistval määral ka mujal, mittebudistlikes kultuurikeskkondades ning umbes samadel alustel nagu neli meeleseisundit reastuvad ka matemaatika neli ülenevat tehet.

Budismi neli ülenevat meeleseisundit (*dhyāna*'d) eristuvad meele keskendatuse=sünteesi (*samādhi*) kvaliteedi poolest. Edward Conze⁴ kirjeldab meeleseisundeid järgmiselt:

1) Rõõmus pöördumine. Praktiline mõtlemine peatab subjekti meele objektil, eraldav mõtlemine hoiab sellel ning subjekt pöördub nende abil ihadest ära. Rahuldusest, et ihad said ületatud, tekib kehas ja meeles rõõm ning mõte koondub ühte punkti, rahustades sisemuse. Ent kuna mõtlemine on olemas, siis selgus puudub.

2) Rõõmus keskendumine. Rahuldusest ja rõõmust tekib keskendumine: subjekti sisemus on selge, kindel ja mõtlemisest vabanenud.

3) Rõõmus tasakaal. Subjekt hülgab rahulduse ning asub selgelt teadvusel. Rõõmus sellest, et on tasakaalus.

4) Tasakaal. Subjekt hülgab rõõmu, valu, vabaneb õnnest ja õnnetusest. Saabub puhas tasakaal ja teadvelolek.

“Rõõm” on siinkohal positiivse tendentsi tähis, ja see on tüüpiline vastand “ahistusele”.

Aleksandr Pjatigorski⁵ kirjeldab neid nõnda:

1) Rõõm. Subjekt loobub meeltega seotud ihadest, halbade meeleoludest ja olukordadest, kuid veel on säilinud eraldav mõtlemine.

2) Ühetaoline rõõm. Subjekt loobub eraldavast mõtlemisest ja saavutab selguse.

3) Äärmine ükskõiksus ja tasakaal. Lakkavad subjekti positiivsed ja negatiivsed reaktsioonid.

⁴Edward Conze. *Buddhist Meditation*. London: George Allen and Unwin, Ltd., 1956, lk 113–118.

⁵Александр Пятигорски. О психологическом содержаний учения раннего буддизма. — *Tõid orientalistika* alalt I. Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised 201. Tartu, 1968, lk 170–212.

4) Pole ei negatiivseid, positiivseid, mittenegatiivseid ega mittepositiivseid reaktsioone.

Tänu fluktuueerumisele ei püsi meel jäigalt ühe meeleseisundi piires, mis on pealegi kõigest staatiline konstrukt, vaid põhimõtteliselt on subjekt suuteline sünteesima meeleanimeid kõigi meeleseisundite tasemel.

Niiviisi pole tavainimese tase mitte ainult alumise *dhyāna* tase, vaid aegajalt ka teise või kolmanda *dhyāna* tase või segu kõigist neljast (olles meeleseisundite segu, asub see omakorda esimese, teise või kolmanda sünteesitaseme tasemel). Tõenäoliselt suudab tavaline inimene vähemalt hetkiti saavutada ka meelerahu, olles seega kirgastusolend (*bodhisattva*) — küllap kõigil esineb sääraseid hetki.

Meele fluktuueerumise teine poolus on see, et harjutamata meel kipub kõikuma ning meelerahu või muu väärtuslik meeleolu ei pruugi kaua kesta. Kuni ei ole saavutatud püsivalt kõrgeimat meeleseisundit, juhtub alatasa meele tagasilangusi, mis on äraspidine lüsioloogiline protsess, regress.

Kirgastumine ja üleminek *nirvāna*'sse toimub neljanda meeleseisundi tasemelt ehk siis see ongi kõrgeim meeleseisund. Niisugune märkus on oluline, kuna loetelus leidub ka sellest kõrgemaid seisundeid. (Need aga pole “paremad”, kuna budismi õpetuse järgi suudab kirgastuda üksnes inimene, mitte aga temast kõrgemad jumalikud olendid, kes peavad kirgastumiseks inimese tasandile tagasi jõudma.)

Nii nagu budismi esimene aluspostulaat esitab teoreetilise väite, et eksistents on ahistus, teine ja kolmas postulaat kallutavad tõdejat praktika suunas ning neljas lajatab puhtalt praktikale tugineva väite, et ahistuse ületamiseks eksisteerib tee — siis selle nelikprotsessi lühikirjelduses saab piirduda ka üksnes neljanda struktuurikomponendiga “ahistuse ületamiseks eksisteerib tee”, kuhu on endastmõistetav juurde arvestada väite teoreetiline aluspinnas “eksistents on ahistus”. Analoogiline lähenemine on võimalik ka meeleseisundite puhul.

Meeleseisundi konstrukt koosneb niiviisi vaadatuna kahest osast: staatilisest alusest, mis on formaalloogiline algase-*saṃsāra*, ja dünaamikast, mida ei saa kirjeldada vahetult seisundi piires, vaid üksnes vektoriaalselt. Seisundi kirjelduses antakse suund lüsioloogilises protsessis, tendents; seisund ise pigem väljajäätelisena. E. Conze sõnastuses on dünaamilise tee-*saṃsāra* sünteesitasemete baasilised kirjeldused kaudselt ka ära toodud, neile osutab

iga taseme äratee-retsept: tasemest edasi, eemale, välja küünituv suunavektor.

Esimene vektortase — tavainimene pöörduv kõrgemate väärtuste poole.

Teine vektortase — pöörduv leiab keskendumise.

Kolmas vektortase — keskendunu leiab tasakaalu.

Kõik kolm taset on toodud rõhutatult positiivses võtmes (nn rõõmsad), struktuurilt on need tendentslikud ja saadavad tasemest väljapoole vektori, mis osutab (positiivselt) oodatavale-loodetavale positsioonile. Seejuures rõõmus tasakaal on ilmne paradoks (sest — mis asub teisel kaalukaasil?), osutades selgelt teksti ja konteksti lahknevusele.

Neljandal tasemel leiab aga tasakaalukas tasakaalu (mis on kahtlemata samuti paradoksaalne) ning vektor puudub, kuna edasi siit minema ei pea.

Edasi aga siiski minnakse, sest pendel liigub kirkastumispunktist üle, meel fluktuuerub ja püsivat tasakaalu ei saavutata. Subjekt kolab objektita tasemetel $5 \dots 8$, $5 \dots 10$, $5 \dots \infty$, kuni ta ikkagi — veidi lihtsustatult väljendudes — naaseb lõpuks päris-tasakaalu juurde, et leida rahu. See et neljandast tasemest on võimalik edasi kihutada ja toimub paradoksaalne edasi-tagasi liikumine, näitab seose kahepoolsust. Ehk siis selles ülimalt vertikaalsusele panustavas kontseptsioonis avaldub äkitselt horisontaalne komponent. Aga dünaamikaga on ikka nõnda.

Siinkohal tuleb nähtavale vastuolu lüsioloogilise skeemiga alg-tase-tee-lõpptase, mis aktsepteerib vaid meeleseisundi pidevat tõusu, reservatsioonidega on talutav ka ajaliselt suunatud trepistik algusest lõppu, astmelisus: esimene-teine-kolmas-neljas seisund. Kuid ei saa olla nii, et subjekt liigub seitsmendalt seisundilt neljandale või (mis tavapärasem) kolmandalt seisundilt uuesti esimesele. Hierarhiat ei ole võimalik mahutada lüsioloogia raamidesse.

Hierarhia ei ole loomult ühesuunaline, vaid eeldab nii trepist üles- kui allakäimist, sellal kui lüsioloogia on läbivalt vertikaalne, minnakse ainult edasi. Ehkki meeleseisundid on reastatud vastavalt ülenemisele, nagu võiks välja näha ideaalne lüsioloogiline protsess, ei tähenda see, et subjekt hakkab esimesest meeleseisundist pihta ja lõpetab neljandaga. Pigem kõigub ta kõigi sünteesitasemete vahel edasi-tagasi, olles justkui elav illustratsioon *saṃsāra* ahistuserattale. Sellise kõikumise tõttu ei saa lüsioloogiline skeem olla meelega tervenemise, arenemise, kirkastumise ammendav kirjeldusvariant.

Hierarhiale omane mitmesuunaline liikumine viitab horisontaalsuse olulisele tähtsusele selle kontseptsiooni juures. Samuti on märgatav, et hierarhiline järjestus ei ole ajaline: aeg on teatavasti ühesuunaline ega talu edasitagasi fluktuatsioone. (Näiteks vananemine, organismi ajalik elu sünnist surmani on protsess, kus sünd on algfase, surm on lõpptase, seal ei saa olla noorenemisi ega füüsilist sündi surma asemel.)

(Siin tuleb esile selge vahe meeoleolu ja meeleseisundi mõistel: meeoleolud, millest koosneb subjekti meeleline (elu)protsess, paiknevad ajalises järjestuses, kuid meeleseisundid mitte. Meeleolud ei ole ka kuigi kvalitatiivsed. Seevastu ülenevad meeleseisundid ehk meelega kvaliteedid ei asu paradoksaalsel kombel mitte ajalises ülenevas järjestuses, vaid nende vahel toimub mõlemasuunaline liikumine.)

Ent mis juhtub, kui pärisest päriseim tasakaal on saavutatud ning teekäimisele ja positsioonile osutavat vektorit ei ole tarvis? Siis, kui on saanud subjekti ja objekti, üldse kõige täielik integreeritus, *nirvāna*?

Nāgārjuna esitab *Mūlamadhyamakakārikā* avasõnades niisuguse meeleseisundi matemaatilis-loogilise kirjelduse, tehes seda tetralemma eituse kaudu: “ei endast, ei teisest, ei mõlemast ega põhjuseta ole iialgi kusagil tekkinud ühtegi asja”.⁶ Ta postuleerib korraga nelja vastuolulise ja kohati üksteist välistava eksistentsivormi koosseksisteerimist ning samas ka selle koosluse eitust.

L. Mäll⁷ pakub dialektilist eituse eituse reeglit kasutades välja järeltule, et kuna lüsioloogiline tee kõrgeima meeleseisundini on sünteetiline (nagu meeleseisundite õpetuse puhul eeldatakse), siis lõpptulemust tuleb vaadelda kui formuleerimata antisünteesi. Ta lisab, et altvaatajale võivad seesuguses tetralemma-eituse-seisundis viibija toimingud mikrostruktuurina (kindlate olukordadena) paista isegi loogilised ja kirjeldatavad, kuid makrostruktuur (tervik) on kirjeldamatu.

See on kujundlik ja ilus kirjeldus, kuid sedagi ei saa me tõsimeeli väita. Me ei saa olla kindlad, et tervikul, kirkastusel on üldse struktuur, kuna märgiliselt hoomamatut kvaliteeti ei saa positiivselt määratleda (positsioon on märgiline), piir jääb alati vahele. Lõppude lõpuks ei kehti ka märgilisus kui niisugune. See olukord iseloomustab lüsioloogilises skeemis lõpptaset,

⁶ Andres Herkel. Müt ja mõtlemine. Tartu: Ilmamaa, 2002, lk 168.

⁷ Linnart Mäll. Märkusi pradžñjaparamitistliku metaloogika kohta. — Tõid orientalistika alalt I. Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised 201. Tartu, 1968, lk 267–277.

nirvāṇa’t. Käsitleda saab vaid piirväärtust. Ehk siis saab läheneda formuleeritavuse piirile. Ükski piir ega piirväärtus ei kajasta adekvaatselt teed *saṃsāra*’st välja.

Tõde *nirvāṇa* kohta ei leia kusagilt. Ja seegi pole kindel tõde, vaid üksnes paradoks.

Avidyā, vijñāna, prajñā

L. Mäll on esitanud lüsioloogilise arenguprotsessi näitlikuks käsitlemiseks *Aṣṭasāhasrikā-prajñāpāramitā* suutra põhjal koostatud mudeli, mis rajaneb *avidyā* (teadmatuse) ja *vijñāna* (teadmise) dualismil.⁸

Tava- või ebaloogiline *avidyā* on aluspõhi, millelt lähtutakse, ning meelega lüsioloogilise arengu eesmärgiks on formaalloogilise *vijñāna* kaudu jõudmine kolmandale tasemele, kumbagi astet ületava mõistmiseni (*prajñā*).

Lähemal vaatlusel on mudelis korruga käigus vertikaalne ja horisontaalne triaad.

L. Mäll kirjeldab mõistmiseni jõudmist kolme järjestikust astet *avidyā-vijñāna-prajñā* läbiva protsessina, ent täheldades meelegaolude pidevat vaheldumist, *avidyā* muutumist *vijñāna*’ks ja vastupidi tunnistab ta ometigi, et päris nii see pole. Aeg-ajalt on ülekaalus üks, teinekord teine. Ta nimetab seda kõikumist *saṃsāra*-seisundiks.

Kui võrd tegu on *avidyā-vijñāna* dualismiga, siis *prajñā* asub selle duaadi funktsionaalse seose rollis. Mida sünteetiliseks on seos ehk mida enam on *avidyā-vijñāna* märkide duaad allutatud *prajñā*’le, seda suurem on mõistmise osatähtsus tulemusel ja seda kõrgem subjekti meelegaoluseisund.

Probleemaatiliseks muudab skeemi see, et kuigi lüsioloogiline protsess on vertikaalne, on seda kirjeldav triaad ise pigem horisontaalne. Funktsionaalne seos *prajñā*, mis seostab omavahel teadmatust ja teadmist, paikneb horisontaalselt duaadi kahe poole vahel ning on säärastena “kõikuva” meelegaoluse asendis. Kord on peal üks, siis jälle teine poolus. *Avidyā* ja *vijñāna* täielik süntees oleks *prajñā*. Ent mudel ei võimalda meelegaolude fluktuatsioonist väljuda.

⁸Linnart Mäll. Ühest võimalikust lähenemisest *śūnyavāda* mõistmisele. — Linnart Mäll 1998, lk 302–311. Vt budismi psühholoogiline mudel, lk 310–311. *Aṣṭasāhasrikā-prajñāpāramitā* = Kaheksatuhandeline ületav mõistmine.

Kui aga mudelit vaadelda vertikaalse triaadina, mis läheb paremini kokku lüsioloogilise protsessi kirjeldusega, ei ole tegu võrdväärse duaadiga, vaid selgelt tendentsliku protsessiga, kus vertikaal lämmatab horisontaali. Sel juhul asub funktsionaalse seose rollis hoopis *vijñāna*, mis vahendab omavahel *avidyā* ja *prajñā* taset. *Avidyā* võrdub sel juhul *saṃsāra*'ga ning *vijñāna* pole muud kui meetod. Ehk nagu märgib L. Mäll, et *avidyā* toodab meeleanndmeid ning *vijñāna* on nende andmete korrastusmeetod — eristav teadmine. Just enam-vähem niisugust mudelit rakendab ületamise (*pāramitā*) skemaatika, kus kõrgeimast, ületava mõistmise (*prajñā-pāramitā*) astmest allpoolsed tasemed kuuluvad teadmatuse hulka.

Selle variandi põhiomaduseks on meeleanndmete, õigemini meeplekkide (*cittakleśa*'d) aina ulatuslikum teadvustamine. *Vijñāna* mõju *avidyā*'le üha kasvab, kuni ka *vijñāna* meetod ise teadvustub lõpuks meeplekkina ja ületatakse, saabub *prajñā*. Ent seegi mudel ei võimalda kõike seda kirjeldada. L. Mäll sedastab, et üleminek *prajñā* tasemele ei toimu ettekatsetult: ei ole võimalik määratleda aja- ja ruumipunkti, kus meel jõuab *prajñā* tasemele, vaid *prajñā* saabub ise.

Kummalgi variandil on kirjelduslikke eeliseid ja puudusi, *prajñā* tase on omast kohast lüsioloogia ja mitte-lüsioloogia süntees lahus-lahutamatu printsiibil. Kaheks variandiks jagunemine on paratamatu ning iseloomustab tunnetus- ja kirjeldusvõime dualismi.

Pratītyasamutpāda

Teisalt on *avidyā* ja *vijñāna* ka omaette lülid suuremas tervikus — budismi keskses tunnetuskontseptsioonis, teise aluspostulaadiga “ahistusel on põhjus” seotud 12-osalises sõltuvusliku tekkimise ahelas (*Pratītyasamutpāda*): 1) Teadmatuse (*avidyā*); 2) Meeleolud (*saṃskārās*); 3) Teadvus (*vijñāna*); 4) Nimi-vorm (*nāmarūpa*); 5) Meelevallad (*śaḍāyatana*); 6) Kokkupuu-de (*sparśa*); 7) Tunne (*vedanā*); 8) Janu (*trṣṇā*); 9) Klammerdumine (*upādāna*); 10) Saamine (*bhava*); 11) Sünd (*jāti*); 12) Vananemine-surm (*jarāmaraṇa*).⁹

Kui sõltuvusliku tekkimise ahel seostada lüsioloogiaga, algab tervistumine algtasemega, milleks on 1. lüli, *avidyā*, ning sellele järgneb lülihaaval

⁹Ida mõtteloo leksikon 2006, lk 196.

terve tunnetusprotsesside ahel. Viimane, 12. lüli on täielik tervenemine ehk kirkastumine.

Siiski ei ole *avidyā* algus, vaid samuti tagajärg. *Avidyā*-häirituse põhjuseks on omakorda varasem ebatäiuslik realisatsioon, eelmise spiraalikeeru mõju: üldistatult ahistus või kannatus (*duḥkha*), budismi esimese aluspostulaadi aineala, ning veel üldistatumalt *saṃsāra*. See annab stereotüübi, kuidas tunnetada välisobjekte.

Avidyā “vastasmängija” *vijñāna* (teadvus või teadmine) on oma põhiloomult klammerdumine isikusliku stereotüübi külge, selle rakendamine konkreetsete objektide otsimiseks tajukujundist. *Vijñāna* on ka selle sünonüüm märgitriaadis, mida õnnestub märgata, formaalloogiliselt tuvastada. Mis on aktuaalne. *Pratīyasamutpāda* tunnetuskontseptsioonis on *vijñāna* kolmas lüli ning järgneb meeleolude (*saṃskārās*) lülile, mis seega on *avidyā* ja *vijñāna* otsene vertikaalne vahendaja, kui pidada silmas lüsioloogilist arenguperspektiivi.

Lüsioloogia skeem näeb sel juhul välja niiviisi, et 12-ahela algus on algatase *avidyā*, lülid on tee täiuse poole ning *jarāmarāṇa* on surses saabuv tõeline vaibumine, *parinirvāṇa*. Eelkõige on tarvis *saṃsāra*-rattast väljumiseks ületada subjektsus ehk siis enese olemasolu.

Väljumise võimalus nähtub sellest, kuidas on järjestatud 11. ja 12. lüli: suremine (*jarāmarāṇa*) on sünni (*jāti*) süntees. Retsept on lihtne, *jāti*’st ei tohi vektor kanduda järgmisse lülisse *jarāmarāṇa* niimoodi, et ka sellest veel minnakse edasi. Paraku ei saa subjekt selleni iial subjektina jõuda, ta ei saa ennast ületada. Õigemini, ületamist (*pāramitā*) ei saa tõestada, vaid ainult uskuda.

Tervistusprotsess põhineb usul, et kui subjektil õnnestub jõuda märkide kõrgeima sünteesitehteni, milleks on märgilisuse ületamine, integratsioon, siis on võimalik ahelast väljumine, õigemini väljumine aegruumilistest koordinaatidest, mis hoiavad alal erisused, duaalsuse ja mitmuse (ka ahelate paljususe), ning toimub suubumine *maṇḍala* keskmesse, jõutakse keskteele (*madhyamā pratīpad*) — tendentside tendentsini, maksimaalse dünaamilisuseni, mis teisalt ei ole kesktee, nii nagu *maṇḍala* kese ei ole aegruumiliste koordinaatideta kese, sest puudub ümbris.

Juhul, kui tõesti toimuks täielik lüsioloogiline tervenemine, muunduksid kaksteist horisontaalselt paiknevat *maṇḍala*-ratta lüli vertikaalseks teeks, nii

nagu näeb ette lüsioloogiline protsess, neist saavad üksteist kumulatiivselt toetavad ja täiendavad tasemed.

Tegelikkuses ilmneb aga pigem midagi nõiaringitaolist. “Tee” ei moodustu mitte hierarhilistest meeleasetest, vaid horisontaalsetest, õigemini näiv-vertikaalsetest ahelalülidest, mis justkui liiguvad aina edasi, kuid korduvad spiraalina ja ainult vahetevahel kõrgemal tasemel kui eelmine keerd. Meeleolu mitte alati ei parane, vaid rõõmule järgneb kurbus ja vastupidi. Samahästi võib järgmine keerd jätkuda ka allpool, progress ja regress üha vahelduvad. 12-osalise sõltuvusliku tekkimise ahela praktiline väärtus on kirjeldada meeleolude kõikumisi ja meeleseisundite üles-alla fluktuatsioone, illusoorseid muudatusi (*māyā*).

Kuigi tunnetusprotsessi omadusi teades saab välja töötada tervistavaid juhiseid, kuidas fluktueerumist leevendada ja ületada, jääb ahela puhul olemuslikuks probleemiks, et see on suksessiivne, lülisid läbitakse järjest, mitte korraga. Kui ennist oli kolm astet, siis nüüd koguni kaksteist, mille kooskõpsitamine nõuab seda rohkem mõistmist (*prajñā*).

12-ahel on budismis ka kolmeks etapiks jaotatud, kus etappe juhatavad sisse vastavalt *avidyā*, *vijñāna* ja *jāti*. L. Mälli esitatud lüsioloogilise arenguprotsessi mudelis võrdsustub viimane *prajñā*-etapiga.

Aṣṭāṅgikamārga

Budismis leidub ka nõiaringita mudel — kaheksaosaline tee (*aṣṭāṅgikamārga*), mille Siddhārtha Gautama sõnastas budismi esmatekstis, viiele mungale peetud jutluses *Dharmacakrapravartana*.¹⁰

Kindlasti ei ole “õigete” näol — 1) Õige vaade (*samyagdṛṣṭi*); 2) Õige kavatsus (*samyaksaṃkalpa*); 3) Õige jutt (*samyagvāk*); 4) Õige tegu (*samyakkarmānta*); 5) Õige eluviis (*samyagājīva*); 6) Õige püüdlus (*samyagvyāyāma*); 7) Õige järelemõtlemine (*samyaksmṛti*); 8) Õige keskendumine (*samyaksamādhi*) — tegemist kaheksa üleneva meeleseisundiga, sest neis ei rõhutata erinevaid sünteesitasemeid.

Pigem on siin duaadiks kokku viidud muidu eri skeemidesse — horisontaalne ja vertikaalne — kuuluvad konstruktid: meeleolud ja meeleseisundid.

¹⁰Seadmuseratta käimapanemine. (Tlk L. Mäll.) — Budismi pühad raamatud 1. Tartu: Lux Orientis, 2004, lk 13–17.

Sellest põhimõttest on kantud ka paradoksaalne selgitus, et kaheksaosalise tee kõik üksikosad on järjestatud (ülenevalt, seega vertikaalne alge) ja ometi tuleb neid praktikas rakendada-arendada ühekorraga (horisontaalne alge).

Kaheksaosaline tee on meeolude liigitamise kvintessents. Õige vaade on esimese meeleseisundi tasemel ja kolmanda meeleseisundi tasemel ikka õige vaade, ainult et selle sisu on erinev. Sama lugu on ka tee teiste lülidega. Kuid sissekodeeritud kahetisuse tõttu on tee tõlgendamisel kaks varianti.

Esiteks, kaheksaosalise tee lüsioloogiline ülesehitus. Algtasemest lõpp-taseme poole kulgeva tee lülid on justkui kaheksa lüsioloogilist lüüsi, mis järjest avanevad, sisaldades ka varasemaid astmeid, samas lisades uue astme omadused, nii et kujunevad omalaadsed üleneva tendentsiga vektorid. Esimesele lülile lisandub teine, esimesele-teisele lisandub seejärel kolmas lüli, esimesele-teisele-kolmandale neljas lüli jne ning viimase, kaheksanda lüli “õige keskendumine” lisandumisel kujuneb välja juba peaaegu täiesti vertikaalne vektor-meeolu.

Kui väljenduda kujundlikult, siis tee on alguses põiki, ent käändub läbimisel aina enam püsti. Kõige aluseks on õige vaade — esimene märk. Järgmised lülid on lisandid, mis vahetavad küll vaate nimetust, kuid nende põhiülesanne on anda astendamisele omast kumulatiivset efekti. Samal kombel, nagu hagu loobitakse lõkkesse ja tuli paisub, lisatakse staatikale muudkui dünaamikat.

Enamasti teed just nii tõlgendataksegi. Kaheksa lüli on paigutatud nõnda, et kui need järjest-koos toimivad, siis toimub võimas kumulatsioon, mis viib kvalitatiivse hüppeni ja saavutatakse täius.

Seesugusele lülide järjest läbimise kujutelmale vastandub aga lülide korraga läbimise kujutelm, sest kõik kaheksa lüli peavad ju kohe alguses võrd-selt aktiivsed olema — kuna neid käsitletakse koos. Praktikaga võib korraga läbimine olla isegi suuremas kooskõlas, kuna kaheksaosalise tee lülid ei paikne ringikujuliselt, vaid on omavahel põimunud. Kuid kirjasõnas lähtutakse sellest kujutelmast harvemini, sest see on otsast otsani dünaamiline ja sõnaliseks käsitlemiseks keeruline.

Et need kaks kujutelm on teineteisega vastuolus, siis on esitatud kaheksaosalise tee kohta lõputu hulk täpsustusi, liigendusi, ka veidrusi. Sealhulgas esineb ka kolmene jaotus, mis on kantud tõdemusest, et tervenemise tee algtasemeks on mõistmine (kaks esimest lüli moodustavad koos *prajñā*).

Madhyamā pratipad

Lüsioloogia skeemi kasutamisel ilmneb seega kõikjal kahe triaadi (vertikaalse ja horisontaalse vms) paralleelsus ja dualism. Teine neist võib olla ka varjatult ja vaikumisi kaasas, ent seda tugevama mõjuga arutluse tulemusele. Tulemuseks on verbaalne, loogiline ja tehniline virvarr.

Ometi ei ole see piisav põhjus pidada budismi õpetust või lüsioloogia skeemi vildakaks või koguni ümberlükatuks. Pigem illustreerib see budismi hierarhiameelset vaatekohta, et eri meeleaseisundite tasemel on operatsioonid meeleanmetega erinevad. Milleks nõuda või esitada lõpuleviidud teooriat, kui parimal juhul kehtib see ainult ühe meeleaseisundi piires. Ning kõrgeima meeleaseisundi piires ei kehti ka see.

Ja viimastki ei saa väita, sest võib-olla kehtivad seal kõik teooriad ja väited korraga, näiteks iseloomustab kirkastust võib-olla kvaliteet “tetralemma eituse eitus” vähemalt ühe vastandpoolusena ja seda olukorras, kus vastandpooluseid ei tohiks leiduda.

Mida siis teha? Vastuolude ületamiseks soovitatakse budismis kasutada kesktee meetodit (*madhyamā pratipad*): see, mis on parajasti eristatud, tunnistatakse äärmusteks, tuvastatud äärmused seostatakse duaadiks ja kesken-dutakse nendevahelisele funktsionaalsele seosele. Tänu keskendatuse tõusule saavutatakse duaadipoolte integratsioon ja tõustakse kõrgemale tasemele. Viimast nimetatakse ka ületamiseks (*pāramitā*).

Vijñāna on kesktee meetod, *avidyā* on keskteel asumine (ehkki teadmatu) ning *prajñā* on nii neid kokku siduv mõistmine kui ka siht. Kokku aga moodustub triaadide ristandist kvadraad, kus *prajñā* asub kahes positsioonis korraga. Mida sünteetilisem on *avidyā* ja *vijñāna* horisontaalseos, seda enam on tegu *prajñā*-seosega. Ning seda vertikaalsem on ka teelkäik *prajñā*-taseme suunas.

Olles korraga horisontaalne ja vertikaalne, on kesktee ühtlasi ka kaheksaosaline tee (*aṣṭāṅgikamārga*). Tee lülide järjest läbimise kujutelm ja lülide korraga läbimise kujutelm on kumbki äärmus, mille vildakust mõistes ja millest eemaldudes suudabki subjekt asuda keskteel. Retsept on lihtne, tuleb vaid mõista, et ükski sünteetivariant pole enam teistest variantidest. See pole tõde, vaid äärmus. Mida täiuslikumalt mõistmine õnnestub, seda enam asutakse keskteel. Keskteel asuja(m) on aga täiuslikum teistest.

Ent paraku on keskteel asumine paradoksaalne asumine, sest see, kes asub teadlikult keskteel, asub mujal, ent see, kes asub keskteel ebateadlikult, on äärmuslik sünteesi ja kõrgustesse pürgimise (vertikaali) pooldaja ja teostaja. Seega pole ka kesktee muud kui tendentslik äärmus, sest vertikaal ja süntees on eelistatud horisontaalile ja analüüsile — ja sellisena väärtuslik, mitte tõene.

Kesktee toimub märkide tähendusvälja muutumine, nende sünteetiline koondumine, mille seletamiseks saab kasutada *dharma*-reeglit: kvantiteetid, mis kõik ühekaupa on *dharma*'d, tõusevad kõrgema meeelseisundi puhul uueks *dharma*'ks, mis on neist moodustunud uus kvaliteet. See kvalitatiivselt sisukam sünteetiline tulemus on samas ka kvantiteet koos kõigi dialektiliste omapäradega (sellel on näiteks vastaskvantiteet). Kvantitatiivsus tuleb ilmsiks järgmises kokkupuutes millegi muuga. Näiteks lüsioloogia ja mitte-lüsioloogia koonduvad lüsioloogiaks, et järgmisel astmel oleks taas lüsioloogia ja mitte-lüsioloogia duaalsus, ent teise tähendusväljaga. Kõrgematel hierarhiaastmetel koondub kvantiteet koos oma paarilistega kvalitatiivselt aina sisukamaks ühiskvantiteediks *dharma*. Nii kuni lõpuni. Seda kirjeldab näiteks *Vajracchedikā-prajñāpāramitā* suutra.¹¹

Lõpp ise — täielik lüsioloogiline tervenemine — on umbes niisugune, et ületatakse ka viimane *dharma*, milleks on *dharma*'sid võimaldav konstruktiivsus ise (toimub *dharma* ja mitte-*dharma* integreerimine). Viimane funktsionaalne äärmus on õpetus koos mitteõpetusega, viimane *dharma*, mis ületatakse ja lakkab, on budistliku õpetuse kvintessents, kesktee. Sel moel ületatakse kõrgeim meeelseisund: *samsāra* ületamine ja *nirvāṇa* saavutamine on paradoksaalselt ühtlasi ka *nirvāṇa* ületamine. Ehk siis kokkuvõttes midagi sellist, mida ei ole võimalik formuleerida.

¹¹Teemantvälguna lõikav Ületava Mõistmise suutra. (Tlk L. Mäll.) — Budismi pühad raamatud 2. Tartu: Lux Orientis, 2005, lk 71–107.